

نگاهی به آثار عبدالعلی بیرجندی

و گزارشی از نسخ خطی موجود از آنها در کتابخانه‌های ایران

یوسف بیگ‌باباپور

اما طبق آنچه در فهرس نسخ خطی که تا امروز منتشر شده و در آنها از آثار بیرجندی گزارش داده‌اند، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد و از زوایای مختلف به طبقه‌بندی آنها پرداخت.

اول: آثار فارسی و عربی شناخته‌شده (محتوم و منسوب) بیرجندی
الف) آثار فارسی

۱. ابعاد و اجرام که با عناوینی چون مساحت سطوح اجسام، بدایع آثار هفت اقلیم، عجایب الاجرام، عجایب البلدان و الجبال، اجرام سفلی و اوضاع اجرام علوی، و مسالک و ممالک از او یاد شده است. در سال ۹۳۰ق / ۱۵۲۴م برای وزیرخواجه غیاث‌الدین حبیب‌الله خان، در یک مقدمه و دو مقاله و خاتمه‌ای ترتیب یافته است:

مقاله اول در اشیایی که مقصد برآن مترتب است و مقاله دوم در معرفت مساحت افلاک و کواکب، ابعاد، ثخن، اقطار کواکب و حرکت شبانه روز.

و در خاتمه ملحقاتی در چهار مسئله نماز و قبله آورده است: اول وقت نماز پیشین، دوم معرفت سمت قبله، سوم معرفت زمان نصف‌اللیل و چهارم معرفت وقت دعا.

برخی منابع بیرجندی در تألیف اثر حاضر، آثاری چون صورالاقالیم ابوزید بلخی، تحفه الغرایب و آثار البلاد زکریای قزوینی بوده است.

آغاز آن چنین است: الحمد لله الذی زین السماء بزینت الکواکب... اما

چکیده: فاضل بیرجندی، ریاضی‌دان، ستاره‌شناس و شارح آثار نجومی، در اهم شاخه‌های علوم اسلامی تبحر داشته است. آنچه امروز از آثار این دانشمند در دست می‌باشد را در دو عنوان می‌توان دسته‌بندی نمود: نخست آثاری که خود وی به تألیف آن‌ها پرداخته و دوم آثاری که در آن به شرح آثار پیشینیان مبادرت کرده است. نویسنده در نوشتار حاضر در راستای معرفی آثار فاضل بیرجندی، ابتدا آثار فارسی و عربی شناخته‌شده وی را بیان می‌دارد. در ادامه به موضوع بندی آثار بیرجندی در موضوعات نجوم و احکام نجوم، جغرافیا، کشاورزی، منطق، علوم قرآنی و ادعیه، ریاضی، صرف، فقه و طالع بینی مبادرت ورزیده است. علاوه بر طبقه‌بندی آثار بیرجندی بر حسب نوع تألیف شامل تألیفات، شروح و ترجمه‌ها و آثار منسوب و نیز پراکندگی نسخ خطی آثار وی در کتابخانه‌های مختلف، از دیگر مطالب مندرج در نوشته حاضر است. نویسنده در نهایت، نوشتار خود را با ارائه فهرستی از آثار موجود از بیرجندی به خط خود وی و برخی آثار چاپ شده‌اش، به پایان می‌رساند.

کلیدواژه: آثار عبدالعلی بیرجندی، آثار فاضل بیرجندی، معرفی آثار.

درآمد

نظام‌الدین عبدالعلی بن محمد بن حسین (درگذشته ۹۳۴ق / ۱۵۲۸م)، مشهور به فاضل بیرجندی، ریاضیدان، ستاره‌شناس و شارح پرکار آثار نجومی و دانشمند جامع‌الاطراف و ذی فنون در زمان خویش بود که در اهم شاخه‌های علوم اسلامی تبحر داشته و به شهادت آنچه از آثارش که به دست ما رسیده، در اکثر فنون زمان خویش قلم زنی کرده است.

آنچه امروز از آثار این دانشمند بزرگ در دست داریم، در دو عنوان کلی دسته‌بندی می‌شود: نخست آثاری که خود وی به تألیف آن به عنوان یک اثر مستقل اقدام نموده و دوم آثاری که در آن به شرح آثار پیشینیان پرداخته است.

در پنج فصل: اول در حدود ولایات، دوم بحار عظیمه، سوم بحیرات مشهوره، چهارم انهار، پنجم جبال.

آغاز آن چنین است: بسمله، اما بعد این مختصریست در معرفت مساحت ارض و تقسیم آن با اقالیم و معرفت امکانه مشهور در هر اقلیمی....

رک به: فهرستواره منزوی؛ ج ۱، ص ۱۸۴-۱۸۵؛ نسخه‌های فارسی منزوی، ج ۶، ص ۳۹۴۴؛ الذریعه؛ ج ۴، ص ۹۰؛ تاریخ نظم و نثر نفیسی؛ ج ۲، ص ۸۰۷؛ کشف الظنون؛ ج ۱، ص ۴۶۸.

۵. رساله در هیئت که برخی از جمله آقابزرگ تهرانی آن را از بیرجندی دانسته‌اند. ناجی نصرآبادی نیز نسخه خطی موجود در آستان قدس را با عنوان رساله در هیئت، همین اثر می‌داند.

رک به: دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۲؛ آینه پژوهش، س ۹، ش ۲، ص ۴۴.

۶. معرفت فلاحت یا کشاورزی نامه یا فن کشت و زراعت و ارشاد الزراعه که در دوازده باب است.

رک به: معرفت فلاحت، مقدمه ایرج افشار؛ دانشنامه جهان اسلام، ۱۵۲/۵.

۷. شرح بیست باب در معرفت اسطرلاب که تألیف آن در سال ۸۹۹ ق به پایان رسیده و آن شرحی است بر رساله بیست باب خواجه نصیر طوسی که به نام خواجه ناصرالدین وزیر و به درخواست برخی دوستان و دانشمندان نگاشته است.

آغاز آن چنین است: بسمله، فاتحه خطاب در هر باب و خاتم مقال در هر... اما بعد فیقول....

رک به: نسخه‌های فارسی منزوی، ج ۱، ص ۳۱۲-۳۱۴؛ الذریعه؛ ج ۱۳، ص ۱۳۰؛ الاضطراب گورگیس عواد، ۱۷۰.

۸. شرح زیج جدید سلطانی یا شرح زیج الخبیج یا شرح مفصل زیج سلطانی که در سال ۹۲۹ ق تألیف آن به پایان رسیده است. قسمتی از این اثر به اشتباه در فهرست دنا نسخه مستقل فرض شده (آستان قدس، ش ۴/۱۲۰۷۷) و آن مقدمه مقاله سوم است که با عنوان کواکب و توابع آن معرفی شده است.

رک به: دانشنامه جهان اسلام؛ ج ۵، ص ۱۵۲-۱۵۳؛ فهرست آستان قدس؛ ج ۱۰، ص ۱۵۹-۱۶۰؛ فهرست ملک، ج ۶، ص ۲۵۰؛ فهرست دنا؛ ج ۸، ص ۸۲۶.

۹. ادعیه قرآنی یا ادعیه قرآن با موضوع دعا برگرفته از آیات قرآن که بر

بعد بر ضمیر منیر ارباب فطنت و خاطر مستنیر اصحاب خیرت واضح و لایح است که ...

درباره این رساله، رک به: فهرستواره منزوی، ج ۱، ص ۱۶۵؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۱-۱۵۲؛ دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۳، ص ۳۷۶؛ آینه پژوهش، سال ۹، شماره ۲، خرداد و تیر ۱۳۷۷، ص ۴۴-۴۵؛ الذریعه، ج ۱، ص ۷۱؛ نسخه‌های فارسی منزوی، ج ۱، ص ۲۰۵؛ فهرست مشترک پاکستان منزوی، ج ۱، ص ۲۲۵؛ مؤلفین کتب چاپی مشار، ج ۳، ص ۸۸۹؛ فهرست نسخ خطی دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۶؛ تاریخ ادبیات در ایران صفا، ج ۵، ص ۳۴۷.

۲. تحفه حاتمیه، موسوم به رساله در اسطرلاب یا بیست باب در معرفت اسطرلاب که تألیف آن در جمادی الاول سال ۹۰۰ ق به پایان رسیده است. این کتاب جزء شرح بیست باب اوست که ذکر آن خواهد آمد. شیخ آقا بزرگ تهرانی بدان اشاره نموده و از نسخه‌ای از آن در نجف خبر داده است.

رک به: الذریعه، ج ۳، ص ۴۲۵؛ نسخه‌های فارسی منزوی، ج ۱، ص ۲۵۲؛ مقدمه مه‌راب اکبریان بر همین رساله در: ماهنامه فرهنگی سیمین، سال ۱، شماره ۴، اردیبهشت ۱۳۶۹؛ دانشنامه جهان اسلام؛ ج ۵، ص ۱۵۲؛ استوری، ج ۲، ص ۵۱؛ هدیه العارفین، ج ۱، ص ۵۸۶؛ ریحانة الادب، ج ۱، ص ۱۸۹؛ جیب السیر، ج ۳، ص ۱۱۷.

۳. بیست باب در معرفت تقویم تام که مباحثی نیز درباره احکام نجوم دارد و در سال ۸۸۳ ق تألیف آن به پایان رسیده است. ملا مظفر گنابادی شرحی بر آن نوشته است.

رک به: دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۹۳-۱۹۵؛ دایره‌المعارف بزرگ اسلامی؛ ج ۱۳، ص ۳۷۶؛ فهرست کتب چاپی مشار، ج ۱، ص ۸۴۳؛ مؤلفین کتب چاپی مشار، ج ۳، ص ۸۸۹.

۴. ترجمه تقویم البلدان ابوالفداء (تألیف ۷۲۱ ق) که در سال ۹۲۷ ق این ترجمه به پایان رسیده و افزون بر ترجمه، افزودگی‌هایی در حساب مساحت اقالیم توسط مترجم دارد و به روش جدولی (تقویمی) در یک مقدمه و دو مقاله ترتیب یافته است. مقدمه در بیان طریق مساحت زمین.

مقاله اول در معرفت اقالیم و مواضع مشهوره در نه فصل: اول در معرفت آنچه میان خط استوا و اقالیم اول است؛ دوم در معرفت اقالیم اول و مواضع مشهور آن؛ فصل سوم تا هشتم اقالیم دوم تا هفتم و فصل نهم در معرفت آنچه داخل اقالیم نیست از جانب شمال.

مقاله دوم در حدود ولایات و بحار و بحیرات و انهار و جبال مشهور

رک به: دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۲؛ فهرست الفبایی آستان قدس، ۳۲۹.

۱۷. شرح الدرّ النظیم فی خواص القرآن الکریم، شرحی است بر رساله الدرّ النظیم فی خواص القرآن العظیم عبدالله بن اسعد یافعی. اول بار احمد بن محمد سکاکی بود که در ترجمه الدرّ النظیم خود بدان اشاره کرده و تاریخ اتمام آن را در ۹۲۱ ق یاد کرده است؛ اما آقا بزرگ تهرانی تاریخ اتمام این شرح را ۹۰۱ ق می‌داند.

رک به: الذریعه، ج ۸، ص ۸۳-۸۴ و ۱۳/۲۴۵؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۲؛ دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۳، ص ۳۷۶.

۱۸. شرح الشمسیه فی الحساب که بر رساله الشمسیه نظام اعرج نیشابوری (۷۲۸ ق) نگاشته و تاریخ تألیف آن ۹۲۴ ق بوده است.

رک به: فهرست آستان قدس، ج ۸، ص ۲۱۸؛ فهرست الفبایی آستان قدس، ۳۴۴؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۳.

۱۹. شرح الفوائد البهائیه فی القواعد الحسابیه که بر رساله الفوائد البهائیه عمادالدین عبدالله بن محمد بن عبدالرزاق حاسب معروف به ابن خوام (درگذشته ۷۲۴ ق) در ریاضی نگاشته است.

رک به: الذریعه، ج ۱۳، ص ۳۳۶؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۳.

۲۰. شرح المجسطی یا شرح تحریر المجسطی که بر تحریر المجسطی خواجه نصیرالدین طوسی در سال ۹۲۱ ق نگاشته است. برخی از جمله میرزا نصیر بن عبدالله طبیب در سال ۱۱۶۹ ق و خیرالله مهندس بر این شرح حاشیه‌هایی نوشته‌اند.

رک به: الذریعه، ج ۱۳، ص ۱۴۲؛ نشریه دانشکده الهیات مشهد، ش ۱۴، بهار ۱۳۵۴، ص ۳۱۷؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۳؛ نشریه نسخه‌های خطی، ج ۱۰، ص ۳۲۳.

۲۱. شرح مختصر الهیئه، که شرحی است بر ترجمه عربی خواجه نصی طوسی از سی فصل در معرفت تقویم خود با عنوان مختصر الهیئه.

رک به: دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۳؛ الذریعه، ج ۱۴، ص ۶۱.

۲۲. المختصر فی بیان آلات الرصد که بر اساس نسخه شناخته شده آن در کتابخانه آصفیه هند شناسایی و معرفی شده و تاریخ دقیق تألیف آن به درستی معلوم نیست.

رک به: فهرست آصفیه، ج ۱، ص ۶۵۶؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۳.

اساس نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس (ش ۱۰۵۱۲) شناسایی و معرفی شده است؛ اما چنین به نظر می‌رسد که از او نیست و جزء آثار منسوب به اوست یا اینکه بخشی از دیگر آثار اوست.

رک به: فهرست الفبایی آستان قدس، ۳۳.

۱۰. رساله در سعد و نحس کواکب در علم احکام نجوم که نسخه خطی آن در کتابخانه دهگان اراک شناسایی و معرفی شده است.

رک به: فهرست دهگان اراک؛ ج ۲، ص ۲۷۸.

۱۱. طالع بینی که از روی نسخه موجود از آن در کتابخانه ملی ایران (ش ۱۵۶۶۹) شناسایی و معرفی شده و به احتمال از آثار منسوب به اوست.

رک به: فهرست دنا، ج ۷، ص ۲۷۱.

۱۲. قواعد الدعاء که از روی نسخه موجود آن در کتابخانه وزیری یزد (ش ۳۲۷۲/۱) شناسایی و معرفی شده و احتمالاً قسمتی از ادعیه قرآنی یا ترجمه بخشی از شرح الدرّ النظیم اوست.

رک به: فهرست وزیری یزد، ج ۵، ص ۱۵۹۵.

ب) آثار عربی

۱۳. الحاشیه علی شرح الملخص که پس از سال ۹۲۱ ق به پایان برده و آن حاشیه‌ای است بر شرح قاضی زاده رومی بر الملخص فی الهیئه چغینی که در سال ۸۱۳ ق ترتیب داده بود.

رک به: دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۲.

۱۴. رساله فی صنعه آلات الرصد که اول بار از روی نسخه خطی آن در کتابخانه رضا رامپور هند شناسایی و معرفی شده است. سپس نسخه دیگری در کتابخانه مرعشی و پس از آن در مدرسه آیت‌الله خویی از آن یافت شده که گویا نسخه مرعشی به خط بیرجندی است.

رک به: دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۲؛ ذیل بروکلیمان؛ ج ۲، ص ۵۹۱؛ فهرست نسخه‌های خطی بیرجندی در کتابخانه مرعشی، ۳۵.

۱۵. شرح آداب المناظره یا حاشیه آداب العضدی شرح بیرجندی است بر رساله آداب المناظره قاضی عضدالدین ایجی (درگذشته ۷۵۶ ق) در منطق.

رک به: الذریعه، ج ۷، ص ۶۳؛ فهرست الفبایی آستان قدس، ۳۲۰؛ دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۳، ص ۳۷۶.

۱۶. شرح التذکره النصیریّه فی الهیئه که شرحی است بر التذکره خواجه نصیرالدین طوسی و در سال ۹۱۳ ق به پایان رسیده است.

ب) جغرافیا

۱. ابعاد و اجرام، مساحت سطوح اجسام، بدایع آثار هفت اقلیم، عجایب الاجرام، عجایب البلدان و الجبال، اجرام سفلی و اوضاع اجرام علوی، و مسالک و ممالک.
۲. ترجمه تقویم البلدان ابوالفداء.

ج) کشاورزی

۱. معرفت فلاحت یا کشاورزی نامه یا فن کشت و زراعت و ارشاد الزراعة.

د) منطق

۱. شرح آداب المناظره یا آداب العضدی.

ه) علوم قرآنی و ادعیه

۱. شرح الدرّ النظیم فی خواص القرآن الکریم.
۲. قواعد الدعاء.
۳. ادعیه قرآنی یا ادعیه قرآن.

و) ریاضی

۱. شرح الشمسیه فی الحساب.
۲. شرح الفوائد البهائیه فی القواعد الحسابیه.

ز) صرف

۱. حاشیه المختصر فی الصرف.

ح) فقه

۱. شرح النقایه مختصر الوقایه.

ط) طالع بینی

۱. رساله در طالع بینی.

سوم: طبقه بندی آثار وی بر حسب نوع تألیف (تألیفات او، شروح و ترجمه ها و آثار منسوب)

الف) آثار تألیفی

۱. تحفه حاتمیه، موسوم به رساله در اسطرلاب یا بیست باب در معرفت اسطرلاب.
۲. بیست باب در معرفت تقویم تام.
۳. رساله فی آلات الرصد.
۴. المختصر فی بیان آلات الرصد.
۵. ابعاد و اجرام، مساحت سطوح اجسام، بدایع آثار هفت اقلیم، عجایب الاجرام، عجایب البلدان و الجبال، اجرام سفلی و اوضاع اجرام علوی و مسالک و ممالک.

۲۳. حاشیه المختصر فی الصرف در علم صرف و قواعد تصریف زبان عرب که حاشیه ای است توضیحی بر المختصر فی الصرف. اگرچه قراین قطعی برای انتساب این اثر به بیرجندی در دست نیست؛ اما طبق آنچه در فهرست کتابخانه آستان حضرت عبدالعظیم (ع) آمده، از او دانسته شده است.

رک به: فهرست آستان عبدالعظیم، ج ۱، ص ۲۲۲.

۲۴. شرح النقایه مختصر الوقایه یا شرح مختصر الوقایه که بر کتاب مختصر الوقایه صدر الشریعه ثانی، عبیدالله بن مسعود (۷۵۰ق) در فقه نگاشته شده و مشکلات و غوامض متن را توضیح داده است؛ اما در انتساب آن به عبدالعلی بیرجندی تردید است و طبق نظری که استاد عبدالحسین حائری داده اند، از بیرجندی بجدی است.

رک به: فهرست آستان قدس، ج ۲۱، ص ۹۰۱؛ فهرست آستانه حضرت معصومه، ج ۱، ص ۱۲۸؛ فهرست مختصر مجلس شورا، ۵۰۹.

۲۵. فایده نجومی. عنوانی که در فهرست کتابخانه دانشکده هیات دانشگاه مشهد به بخشی از مجموعه شماره ۴۵۳/۷ داده اند و چنین گمان می رود که بخشی از اثر دیگر اوست.

رک به: فهرست هیات مشهد، ج ۱، ص ۴۹۶.

دوم: موضوع بندی آثار بیرجندی**الف) نجوم و احکام نجوم**

۱. تحفه حاتمیه، موسوم به رساله در اسطرلاب یا بیست باب در معرفت اسطرلاب.
۲. بیست باب در معرفت تقویم تام.
۳. الحاشیه علی شرح الملخص.
۴. رساله فی صنعه آلات الرصد.
۵. شرح بیست باب در معرفت اسطرلاب.
۶. شرح التذکره النصیریّه فی الهیئه.
۷. شرح زیج جدید سلطانی یا شرح زیج الغیبیگ یا شرح مفصل زیج سلطانی.
۸. شرح المجسطی یا شرح تحریر المجسطی.
۹. شرح مختصر الهیئه.
۱۰. المختصر فی بیان آلات الرصد.
۱۱. رساله در سعد و نحس کواکب.
۱۲. رساله در هیئت.
۱۳. فایده نجومی.

۶. معرفت فلاحت یا کشاورزی نامه یا فن کشت و زراعت و ارشاد الزراعه.

ب) شروح و ترجمه‌ها

۱. الحاشیه علی شرح الملخص.
۲. شرح بیست باب در معرفت اسطرلاب.
۳. شرح التذکره النصیریة فی الهیئه.
۴. شرح زیج جدید سلطانی یا شرح زیج الغبیگ یا شرح مفصل زیج سلطانی.
۵. شرح المجسطی، یا شرح تحریر المجسطی.
۶. شرح مختصر الهیئه.
۷. ترجمه تقویم البلدان ابوالفداء.
۸. شرح آداب المناظره یا حاشیه آداب العضدی.
۹. شرح الدرّ النظیم فی خواص القرآن الکریم.
۱۰. شرح الشمسیه فی الحساب.
۱۱. شرح الفوائد البهائیه فی القواعد الحسابیه.

ج) آثار منسوب: آثاری که در انتساب آنها به بیرجندی باید تردید نمود. مگر اینکه در تحقیقات بعدی بتوان قراین بیشتری یافت:

۱. رساله در هیئت
 ۲. رساله در سعد و نحس کواکب
 ۳. فایده نجومی
 ۴. قواعد الدعاء
 ۵. ادعیه قرآنی یا ادعیه قرآن
 ۶. حاشیه المختصر فی الصرف
 ۷. شرح النقایه مختصر الوقایه
 ۸. رساله در طالع بینی
- والبته چندین اثر منسوب دیگر به وی که ذکر آنها با توجه به قراین بسیار ضعیف ضرورتی ندارد.

چهارم: پراکندگی نسخ خطی بیرجندی در کتابخانه‌های مختلف

۱. ابعاد و اجرام، مساحت سطوح اجسام، بدایع آثار هفت اقلیم، عجایب الاجرام، عجایب البلدان و الجبال، اجرام سفلی و اوضاع اجرام علوی و مسالک و ممالک
- دایرة المعارف بزرگ اسلامی در تهران، ش ۳/۴ و ش ۱/۸۲، قرن ۱۰ و ۹۷۶ق. رک به: فهرست، ج ۱، ص ۶ (۲ نسخه).
- آستان قدس رضوی در مشهد، ش ۵۲۳۴ و ش ۵۲۰۶، ۹۶۱ق و قرن ۱۱.

رک به: فهرست، ج ۸، ص ۴-۵. (۲ نسخه).

- مجلس سنا، ش ۱/۱۴۶۳، ش ۳۲۳، ش ۶۶۱، ۹۹۲ق، ۱۱۰۰ق و ۱۱۹۷ق، رک به: فهرست سنا، ج ۲، ص ۲۷۶ و ج ۱، ص ۱۶۴ و ج ۲، ص ۹. (۳ نسخه)

- مجلس شورا، ش ۱/۶۴۱ طباطبایی، ش ۴۹۱۸، ش ۳/۶۳۶۳، و ش ۲۱۴۰ و ش ۱۱/۶۲۱، ۱۰۰۰ق، ۱۰۶۲ق و ۱۲۵۱ق. رک به: فهرست، ج ۲۲، ص ۳۴۴ و ج ۱۴، ص ۱۴۴ و ج ۱۹، ص ۴۱۸ و ج ۶، ص ۱۱۲ و ج ۲، ص ۳۷۶ (۴ نسخه)

- مجموعه شخصی خادم حسینی در تبریز، ش ۳۹/۷، قرن ۱۱. رک به: دنا، ج ۱، ص ۱۰۶.

- کتابخانه طبسی در قم، ش ۲/۸۳۷. رک به: فهرست، ج ۱، ص ۵۴.
- علامه طباطبایی شیراز، ش ۲/۱۰۵۴، ۱۰۲۱ق. رک به: نسخه پژوهی، ج ۳، ص ۱۳۲.

- دانشگاه تهران، ش ۸۴۲۶، ۱۰۶۵ق. رک به: فهرست، ۱۳۳/۱۷.

- میکروفیلم دانشگاه تهران، ش ۲/۱۴۶۵، ۶۰۶۶ف و ش ۱/۳۴۸۷، ۱۲۵۱ق. رک به: فیلمها، ج ۱، ص ۶۰۵ و ج ۳، ص ۱۹۶ و ج ۲، ص ۱۵۱.

- مرعشی قم، ش ۳۳۳۳، ۱۳۵۴ق. رک به: فهرست، ج ۹، ص ۱۱۱.
- لغتنامه دهخدا در تهران، ش ۳۰۰، ۱۱۰۴ق. رک به: نشریه، ج ۳، ص ۴۱۶.

- سپهسالار تهران، ش ۶/۸۳۶۰، بی تا، رک به: فهرست، ج ۵، ص ۵۶۳.

و نسخه‌های در پاکستان (فهرست مشترک، ج ۱، ص ۲۲۵ و ج ۱۰، ص ۱۳)؛ تاجیکستان، دوشنبه (فهرست، ج ۱، ص ۲۱۱)؛ تاشکند (فهرست، ج ۸، ص ۶۹)، گنج بخش (فهرست، ج ۳، ص ۵۹۵).

۲. تحفه حاتمیه، موسوم به رساله در اسطرلاب یا بیست باب در معرفت اسطرلاب

تنها اثر بیرجندی است که بسیار پرنسخه بوده و فقط در کتابخانه‌های ایران ۱۴۴ نسخه از آن معرفی شده و کهن‌ترین نسخه‌های آن متعلق به آستان قدس رضوی است به شماره‌های ۱۴۱۱۶ و ۴۱۱۸ و ۱۴۱۲۱ که کتابت هر سه نسخه سده ۱۰ هجری است (رک به: فهرست آستان، ج ۱۸، ص ۱۰-۱۱ و دنا، ج ۱، ص ۸۰۳-۸۰۶).

۳. بیست باب در معرفت تقویم تام

الفبایی، ص ۹۴) و دانشگاه تهران (نسخه‌های فارسی منزوی، ج ۱، ص ۳۱۲) و سپهسالار (ش ۶/۲۰۱۳، فهرست، ج ۵، ص ۱۲۷)؛ بمبئی رها تسک (همراه شرح ملامظفر)، تاجیکستان، فارسی، ج ۲، ص ۸۳۷ و ج ۱، ص ۴۷۱؛ تاجیکستان خطی، ص ۱۰۸؛ ترکیه، کتابخانه‌ها، ص ۸۱؛ همدرد در هند، ص ۱۴۹؛ مشترک پاکستان، ج ۱، ص ۳۰۵؛ بانکپور، ج ۴، ص ۱۶۷، ش ۱۰۴۵ و... موجود است.

۸. شرح زیج جدید سلطانی یا شرح زیج الغیبیگ یا شرح مفصل زیج سلطانی

نسخه‌ای به خط مؤلف از آن در گنجینه خطوط نصیری امینی، نمونه خط بیرجندی معرفی شده است که از مجموعه شخصی ایشان بوده است. علاوه بر آن بالغ بر ۴۹ نسخه از آن در کتابخانه‌های مختلف ایران شناسایی و معرفی شده است که کهن‌ترین نسخ آن در کتابخانه‌های سپهسالار (ش ۶۸۰)، آستان قدس (ش ۱۲۰۳۵ و ۱۲۲۸۹ و ۱۴۰۲۱ و ۱۴۰۲۰) و وزیری یزد (ش ۳۲۱/۱) است که همه تاریخ کتابت قرن ۱۰ را دارند. (رک به: دنا، ج ۶، ص ۷۶۵-۷۶۶)

و نسخه‌هایی در پاکستان (فهرست مشترک، ج ۱، ص ۲۷۴)، بادلیان (ج ۵، ص ۹۲۹، ش ۱۵۲۰)، تاشکند (ج ۱، ص ۵۱۵)، دانشگاه لاهور (آذر، ص ۱۸)، مرآت العلوم (ج ۱، ص ۱۵۲ دو نسخه) و بانکپور (ج ۱۱، ص ۱۰۴۲) و غیره موجود است.

۹. رساله فی صنعه آلات الرصد

نسخه به خط بیرجندی در کتابخانه آیت الله مرعشی در قم (فهرست، ج ۲۷، ص ۸۱) که اول بار از مؤلفی ناشناس معرفی شده و سپس در دست‌نویس‌های بیرجندی در کتابخانه مرعشی (ص ۳۵) آن را منسوب به بیرجندی دانسته‌اند.

نسخه دیگری از آن در کتابخانه آیت الله خویی در مشهد (فهرست، ص ۷۸) و عکسی آن در مرکز احیاء (فهرست عکسی، ج ۴، ص ۳۴۴-۳۴۵) معرفی شده که باز از مؤلفی ناشناخته دانسته شده است. به هر حال جای تردیدها هنوز درباره این اثر باقی است تا تحقیقات بعدی نظریه رد یا انتساب این اثر را به اثبات برساند.

۱۰. شرح آداب المناظره یا حاشیه آداب العضدی

تا به حال ۵ نسخه در ایران از آن شناسایی شده است:

- آستان قدس، ش ۱۱۷۵، ق ۹۳۲. رک به: فهرست، ج ۴، ص ۳۸۲.
- دانشگاه تهران، ش ۳۶۱۷/۳، ق ۹۶۹. فیلمها، ج ۲، ص ۱۹۹.
- دانشگاه تهران، ش ۹۲۱۶/۳، بی تا. فهرست، ج ۱۷، ص ۳۲۲.
- کتابخانه مولوی در مشهد، ش ۴۵۱/۱، بی تا. رک به: نشریه، ج ۵، ص ۶۳.

در کتابخانه‌های مختلف ایران از آن تنها ۵۷ نسخه تا به حال شناسایی و معرفی شده است و کهن‌ترین نسخه‌های آن در کتابخانه آستان قدس به شماره‌های ۵۲۴۷ و ۱۲۸۵۶ و ۵۲۴۲/۴ است. نسخه دیگری در کتابخانه ملک (ش ۶۸۸/۱۴) موجود است که کتابت آن به قرن ۱۰ می‌رسد و نسخه کتابخانه ملی (ش ۲۶۳۳/۱) و مجلس شورا (ش ۱۶۰۹۴) نیز از قدمت قابل توجهی برخوردارند. نسخه دیگری در شیخ حیدرعلی در مشهد موجود است که در ۹۵۴ ق کتابت شده است. (رک به: دنا، ج ۲، ص ۵۹۵-۵۹۷)

۴. ترجمه تقویم البلدان ابوالفداء

تنها ۲ نسخه در فهرس کتابخانه‌های ایران از آن شناسایی و معرفی شده که به قرار زیر است:

- دانشگاه تهران، ش ۱۷۶۲، قرن ۱۲. رک به: فهرست، ج ۸، ص ۲۹۰.

- آستان قدس، ش ۵۵۳۲، بی تا فهرست، ج ۸، ص ۴۶۴.

بلوشه (۳۸۸/۱) و اته ۲۲۴۶-۲۲۴۷ از نسخه‌های خارج از ایران آن گزارش داده‌اند.

۵. رساله در هیئت

به قول آقای ناجی نصرآبادی (آینه پژوهش، س ۹، ش ۲، خرداد-تیر ۱۳۷۷، ص ۴۴) نسخه موجود در آستان قدس که با مؤلفی ناشناخته معرفی شده، از بیرجندی است.

۶. معرفت فلاحت یا کشاورزی نامه یا فن کشت و زراعت و ارشاد الزراعه

- سپهسالار، ش ۲۹۲۵/۱۳، ق ۹۲۹. رک به: مقدمه افشار بر این کتاب، ص ۲۳.

- مجموعه شخصی نصیری که از میرزا معتمدالدوله به صدرالافاضل رسیده و مرحوم افشار از نوه وی، فخرالدین نصیری امینی گرفته، ۱۲۱۹ ق. رک به: همان.

- نسخه مجلس شورا، ش ۲۸۰۴، ق ۱۰۰۴. رک به: همان.

- لاهور، مجموعه محمود شیرانی (دانشمند لاهوری)، در کتابخانه پنجاب، ش ۴۴۱۳، ق ۱۲۵۹. رک به: همان.

- ملک، ش ۱۵۰۳/۳، ق ۱۲۹۳. رک به: فهرست، ج ۵، ص ۲۷۷.

۷. شرح بیست باب در معرفت اسطرلاب

نسخه خط مؤلف این اثر در کتابخانه مرعشی (فهرست، ج ۲۷، ص ۸۱) در قم موجود است. نسخه‌های دیگری از آن در آستان قدس (فهرست

۱۶. المختصر فی بیان آلات الرصد
تنها نسخه آن در کتابخانه آصفیه در هند نگهداری می‌شود. (رک به: فهرست آصفیه، علی خان بهادر، ج ۱، ص ۶۵۶)
۱۷. الحاشیه علی شرح الملخص
یکی دیگر از آثار پرنسخه از بیرجندی است که تنها در ایران، ۱۰۰ نسخه از آن تا به حال شناسایی شده است. (رک به: دنا، ج ۴، ص ۲۹۲-۲۹۵).
کهن‌ترین نسخ خطی آن در کتابخانه مجلس شورا (ش ۶۳۸۵/۲)، و مسجد اعظم قم (ش ۲۶۳۳)، مرعشی (ش ۳۳۶۲/۲)، دانشگاه تهران (ش ۷۱۰۶)، ملی (ش ۳۹۵۲) و آستان قدس (ش ۶۶۴۸) است. (رک به: دنا، ج ۴، ص ۲۹۲)
۱۸. رساله در سعد و نحس کواکب
نسخه‌ای بدین عنوان در فهرست کتابخانه ارگان اراک معرفی شده (ش ۲۱۲۲/۳) است. (رک به: فهرست، ج ۲، ص ۲۷۸)
۱۹. فایده نجومی
ظاهراً فایده‌ای منقول از یکی از آثار مفصل بیرجندی است که ضمن یک مجموعه یادداشت شده و آن مجموعه متعلق به کتابخانه الهیات مشهد به شماره ۴۵۳/۷ است. (رک به: فهرست، ج ۱، ص ۴۹۶)
۲۰. قواعد الدعاء
نسخه و زیری یزد (ش ۳۲۷۲/۱) بدین عنوان از بیرجندی دانسته شده است. (رک به: فهرست، ج ۵، ص ۱۹۵۹)
۲۱. ادعیه قرآنی یا ادعیه قرآن
نسخه‌ای در کتابخانه آستان قدس (ش ۱۰۵۱۲) موجود است که بدین عنوان از بیرجندی دانسته شده است. (رک به: فهرست الفبایی، ص ۳۳)
۲۲. حاشیه المختصر فی الصرف
نسخه‌ای در کتابخانه آستان حضرت معصومه (ش ۳۵۵) است که از بیرجندی دانسته‌اند. (رک به: فهرست، ج ۱، ص ۲۲۲)
۲۳. شرح النقایه مختصر الوقایه
اگرچه در انتسابش به بیرجندی دلایل متقن وجود ندارد و از بیرجندی دیگری دانسته شده است؛ به هر حال در ایران سه نسخه از آن موجود است: آستان قدس (ش ۱۰۳۵۰)، مجلس (ش ۱۵۵۲۲) و معصومیه قم (ش ۱۰۲).
۲۴. رساله در طالع بینی

- مجلس شورا، ش ۱۰۳۶۱/۱، بی تا. رک به: فهرست، ج ۳۲، ص ۳۴۳.
۱۱. شرح التذکره النصیریة فی الهیة
در کتابخانه‌های ایران ۳۶ نسخه از آن تا به حال معرفی شده و کهن‌ترین نسخ آن متعلق به کتابخانه‌های ملک (ش ۳۳۸۵)، گوهرشاد مشهد (ش ۳۲۵)، مجلس شورا (ش ۱۴۷۳ و ۱۹۰ و ۳۷۲۹) و ثقه الاسلام تبریز (بی شماره، در نشریه ۵۳۵/۷) است که تاریخ کتابت همه قرن ۱۰ می‌باشد. (رک به: دنا، ج ۶، ص ۵۳۲-۵۳۳)
۱۲. شرح الدرّ النظیم فی خواص القرآن الکریم
در کتابخانه‌های ایران ۴۴ نسخه از آن تا به حال معرفی شده که کهن‌ترین آنها نسخ خطی متعلق به کتابخانه‌های مولوی در مشهد (ش ۱۷۵ و ۱۷۶، دو نسخه، در نشریه ۲۶/۵-۲۷) است. (رک به: دنا ج ۴، ص ۱۱۰۷-۱۱۰۸)
۱۳. شرح الشمسیه فی الحساب
بالغ بر ۱۳ نسخه از آن تا به حال در کتابخانه‌های ایران شناسایی و معرفی شده که از جمله می‌توان به نسخه کتابخانه مرعشی (ش ۱۰۷۰۸)، کتابت ۹۰۱ق و نسخه کتابخانه مروی (ش ۸۶۸/۱) کتابت ۹۶۱ق کهن‌ترین نسخ موجود از آن محسوب می‌شوند. (رک به: دنا، ج ۶، ص ۸۰۶)
۱۴. شرح المجسطی یا شرح تحریر المجسطی
تنها ۴ نسخه از آن در کتابخانه‌های ایران موجود است (دنا، ج ۶، ص ۵۲۹) که عبارتند از:
- ملی تهران، ش ۱۶۵۴، به خط مؤلف، در سال ۹۲۱ق. رک به: فهرست، ج ۱۰، ص ۲۳۴.
- دانشگاه اصفهان، ش ۲۱۴، قرن ۱۱، رک به: فهرست، ج ۱، ص ۱۶۵.
- مجلس سنا، ش ۵۶، قرن ۱۱. رک به: فهرست سنا، ج ۱، ص ۲۹.
- علامه طباطبایی قم، بدون شماره، بی تا. رک به: تراثنا، س ۲، ش ۳، ص ۱۵۴.
۱۵. شرح مختصر الهیة

شیخ آقا بزرگ تهرانی نسخه‌ای از آن را در کتابخانه مجلس دیده و گزارش نموده که ناقص است. (رک به: الذریعه، ج ۱۴، ص ۶۱) نسخه دیگری در دانشگاه کمبریج به شماره add ۳۵۸۹ موجود است (رک به: فهرست کمبریج، براون، ۲۶۲؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۱۵۳)

۴. **خواص السور والآيات** (شرح الدر النظیم فی خواص القرآن العظیم)؛ تصحیح علی چلونگر، آباده: ۱۳۸۹ خورشیدی.

۵. **معرفت تقویم؛ تصحیح الهام ملک‌زاده و زهرا علیزاده بیرجندی؛** بیرجند؛ ۱۳۹۱ خورشیدی.

۶. **کتاب جالب فهرست نسخه‌های خطی آثار علامه عبدالعلی بیرجندی،** اخترشناسی برجسته ایرانی در گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی که از سوی این کتابخانه و در سال ۱۳۸۱ خورشیدی منتشر شده است و همان‌گونه که از نامش پیداست به معرفی آثار بیرجندی در این کتابخانه گرانقدر می‌پردازد.

۷. **همچنین کتاب مجموعه مقالات همایش بین‌المللی بزرگداشت عبدالعلی بیرجندی** (به انضمام مقالاتی دیگر در معرفی آثار او) که به هزینه و کوشش دکتر محمود رفیعی در سال ۱۳۸۵ خورشیدی در تهران منتشر شد و بر روی هم ۲۳ مقاله درباره بیرجندی و آثار او در آن گرد آمده است.

۸ و ۹. **انتشار دو کتاب به خط بیرجندی با عناوین شرح بیست باب خواجه نصیر از خود بیرجندی و صنعه آلات الرصد منسوب به او که هر دو نسخه در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی در قم نگهداری می‌شوند، به مناسبت فرارسیدن پانصدمین سال درگذشت عبدالعلی بیرجندی و برگزاری همایش بیرجندی در پاریس، با مقدمه و کوشش فرید قاسملو و یوسف بیگ باباپور در سال ۱۳۹۱ شمسی از طرف مجمع ذخائر اسلامی در قم به صورت رنگی منتشر شده است.**

بر اساس نسخه‌ای که در کتابخانه ملی از او دانسته شده (ش ۱۵۶۶۹)، این رساله را به وی نسبت داده‌اند. (رک به: دنا، ج ۷، ص ۲۷۱)

پنجم: آثار موجود از بیرجندی به خط خود وی

از آثار فوق آنچه به خط مؤلف تا به حال شناسایی شده و به دست ما رسیده، به قرار زیر است:

۱. **شرح بیست باب در اسطرلاب:** نسخه خط مؤلف این اثر در کتابخانه مرعشی (فهرست مرعشی، ج ۲۷، ص ۸۱؛ فهرست نسخ خطی بیرجندی در کتابخانه مرعشی، ۲۷) در قم موجود است.

۲. **صنعه آلات الرصد:** نسخه خط بیرجندی (البته تألیف منسوب به اوست) از این اثر در کتابخانه مرعشی (فهرست، ج ۲۷، ص ۸۱؛ فهرست نسخ خطی بیرجندی در کتابخانه مرعشی، ۳۵) در قم موجود است.

۳. **شرح تحریر المجسطی:** کتابخانه ملی تهران، ش ۱۶۵۴، در سال ۹۲۱ ق. رک به: فهرست، ج ۱۰، ص ۲۳۴.

۴. **شرح زیج الغ بیگ:** نسخه‌ای به خط مؤلف از آن در گنجینه خطوط نصیری امینی به عنوان نمونه خط بیرجندی معرفی شده که ظاهراً از مجموعه شخصی ایشان بوده است.

انتشار آثار بیرجندی

بی‌گمان بیرجندی دانشمندی است که به نسبت دیگر دانشمندان ایرانی حوزه ستاره‌شناسی علوم دوره اسلامی، پژوهش‌های بیشتری درباره‌اش انجام شده و تعداد بیشتری از آثار او (اعم از حوزه ستاره‌شناسی و دیگر حوزه‌ها) به چاپ رسیده است. در اینجا، فهرست برخی از آثار چاپ شده بیرجندی را یاد می‌کنیم:

۱. **ابعاد و اجرام، به تصحیح محسن ناجی نصرآبادی،** بیرجند: ۱۳۸۰ خورشیدی. (این کتاب به مناسبت گردهمایی بین‌المللی که در سال ۱۳۸۰ خورشیدی در شهر بیرجند برگزار شد، به کوشش استاد ناجی نصرآبادی به چاپ رسید).

۲. **معرفت فلاح** (دوازده باب در کشاورزی)، به کوشش مرحوم ایرج افشار در سال ۱۳۸۷ خورشیدی در تهران به چاپ رسیده است.

۳. **شرح عبدالعلی بیرجندی بر فصل یازدهم تذکره طوسی،** ترجمه فارسی از غلامرضا تهامی و محمود رفیعی، تهران: ۱۳۸۸ خورشیدی. این کتاب از روی چاپی که در سال ۲۰۰۲ میلادی / ۱۳۸۱ خورشیدی در لیدن هلند انجام شد به فارسی ترجمه شده است. عنوان اصلی اثر چنین است:

Arabic Astronomy in Sanskrit: Al-Birjandi on Tadhkriira II, chapter 11 and its Sanskrit translation, ed. Comm and tr, by T. Kusuba and D. Pingree Leiden, 2002,